zien hoe de vertaling van gemeenschapsidealen in concrete rechtsordeningen kon en kan leiden tot onderlinge verdeeldheid. Jammer is dat bijdragen van lutherse en congregationalistische zijde ontbreken.

J. Visser

Th. Beemer e.a., *Het gezin als speelbal: De beeldvorming onder theologisch-ethische kritiek*; Kampen, Kok, 1989; 280 pp., Hfl.39,50, ISBN 9024247810.

Een vijftal stafleden van de vakgroep Moraaltheologie van de Universiteit van Nijmegen onderzoekt hier de beeldvorming inzake het gezin, met name in de r.k. wereld. Welke ideologie gaat er schuil achter het spreken over het gezin als oercel of hoeksteen van de samenleving. Van Eupen en Houdijk gaan in op het r.k. spreken over het gezin, waarbij met name het subsidiariteitsbeginsel aan de orde komt. De voorliefde van de r.k. kerk voor het huwelijkse gezin wordt gezien als verdediging van de eigen belangen tegenover de moderne staat. Het traditionele denken staat volgens deze onderzoekers machteloos als het gaat om de stabilisering van gezin en huwelijk in de moderne samenleving. Beemer onderzoekt de ethische problemen rondom de huidige voortplantingstechnologie. Wat betekenen ouderschap en kindschap onder deze condities, als we ervan uitgaan dat een samenzijn van ouder en kind constitutief is voor een gezin? De auteur signaleert een omvattende maatschappelijke controle op voortplanting en gezinsvorming d.m.v. de gezondheidszorg. H.D. v. Hoogstraten stelt de onderzoeksvraag in het kader van de theologie van het maatschappelijk handelen en let vooral op de rol van de economie. Terwijl tenslotte de bijdrage van Skubisz ingaat op de positie van de vrouw binnen de gezinsstructuur. Het boek verschaft veel informatie en munt uit door op zich heldere analyses, als men tenminste de vooronderstellingen van de (meeste) auteurs deelt. Een neo-marxistische benadering vanuit het schema onderbouw-bovenbouw waarbij economische krachten bepalend zijn, overheerst in de analyse. De toon ten opzichte van de r.k. kerk is vaak erg fel en doet afbreuk aan wetenschappelijke bezonnenheid. Een groot bezwaar is dat nauwelijks ingegaan wordt op de normativiteit van de bijbelse gegevens. Ook de Schrift weet een en ander over het samenzijn van ouders en kinderen. Als gevolg van dit manco mist het boek theologische diepgang en kan men zich afvragen hoe kritisch – ook naar eigen positie toe! – deze kritische theologiebeoefening is.

A. Noordegraaf

D.Th. Thoomes, *Opvoeding als opdracht: Over Friedrich Schleiermachers opvoedingsfilosofie*; Kampen, Kok, 1989; 225 pp., geen prijsopgave, ISBN 9024252504.

In een tijd waarin de bestaansgrond van de pedagogiek als wetenschap en zelfs van de opvoeding als noodzakelijke voorwaarde voor menswording, in twijfel wordt getrokken, voert Thoomes ons terug in de ontstaansgeschiedenis van de (Duitse) wetenschappelijke pedagogiek. Hij doet dit via een systematische en grondige studie van de uit 1826 stammende 'Pädagogik-Vorlesungen' van de in pedagogisch Nederland nauwelijks bestudeerde theoloog en pedagoog Schleiermacher die zowel door Gunning in 1923, als door Mollenhauer in 1985, een der grondleggers van de moderne wetenschappelijke pedagogiek genoemd wordt. Een van de eerste verdiensten van Thoomes is dat hij het pedagogisch werk van Schleiermacher voor een breder pedagogisch en theologisch geschoold publiek toegankelijk maakt. Een groot deel van zijn boek bestaat uit een verkorte en vertaalde weergave van de oorspronkelijke tekst. Achtereenvolgens komen daarin aan de orde: A. de taak van een opvoedingstheorie, door Schleiermacher zelf getypeerd als een 'an die Ethik-anschliessende Kunstlehre' (1826);

B. de eisen die aan de opvoeding gesteld kunnen worden, de zogenaamde 'geldigheid' van de opvoeding, die hij betrekt op: 1. het opvoedingsdoel (gerelateerd aan de vier cultuursferen: staat, kerk, mensen onder elkaar en de taal); 2. de opvoedingsvoorwaarden; 3. de samenhang tussen nu en later in het leven van de opvoedeling; 4. de pedagogische handeling; 5. de rechthebbende opvoeders; C. de uitwerking van de (praktische) opvoedingstheorie in: I. de opvoeding als preventieve en tegenwerkende activiteit; II. de opvoeding als ondersteunende en ontwikkelde activiteit; III. het belang van de cultuursferen bij de opvoeding; de opsplitsing van de opvoedingstaak; IV. de betekenis en opvoedkundige bijdrage van de beide vormen van ondersteunende activiteit: Fertigkeit en Gesinnung. Vervolgens wordt deze opvoedingstheorie in de context van de tijd waarin ze opgesteld werd (de Romantiek) geplaatst. Belangrijk is daarbij vooral de verhandeling over het gevoel als kenbron tegenover het 'leere abstracte Reden' van de 'vernünftig denkenden Vernunft'. Op grond van nauwkeurige bestudering van vroegere en latere teksten wordt het onjuist geacht om de uiteindelijke versie van de 'Erziehungstheorie' (1826) in overeenstemming met zijn 'gevoelstheologie' als 'gevoelspedagogiek' te bestempelen. In Schleiermachers pedagogiek, die gezien wordt als toegepaste ethiek en niet als een (veel gevoelsmatiger benaderde) godsdienstwetenschap, lijkt het handelen het gevoel te zijn gaan overheersen. 'Pädagogische Einwirkung' wordt vooral beschouwd als 'Tätigkeit', gericht op het aanbrengen van 'Ordnung', 'Zusammenhang' en 'Vollkommenheit' in het leven van het kind en daarmee uiteindelijk ook in het zedelijk, maatschappelijk leven. Behalve in de context van de tijd wordt de 'Erziehungstheorie' ook geplaatst in de context van het overige werk van Schleiermacher. Dit gebeurt tegen de achtergrond van de visie van Bollnow, die de 'Erziehungstheorie' ziet als een hermeneutische tekst en dientengevolge Schleiermacher beschouwt als de grondlegger van de moderne hermeneutische pedagogiek. Hoewel er geconstateerd wordt dat er bij Schleiermacher sprake is van een hermeneutisch-praktische werkwijze, wordt zijn pedagogiek toch eerder gezien als een normatieve theorie die past binnen het speculatieve ethische systeem, dan een hermeneutische. Deze normativiteit wordt overigens niet gededuceerd uit een vooraf gegeven theorie of dogmatiek, maar vindt principieel haar vertrekpunt in de gegeven maatschappelijke situatie. Interessant, in het bijzonder voor pedagogen, is tenslotte het laatste hoofdstuk van het boek, waarin de hoofdgedachten uit de 'Erziehungstheorie' worden vergeleken met een betrekkelijk recente (1985) pedagogische publicatie van Giesecke, die min of meer het einde aankondigt van de opvoedingswetenschap als academische discipline, omdat haar object: de opvoeding, zichzelf overleefd zou hebben. Thoomes onderschrijft zelf deze laatste opvatting niet en fundeert dit o.a. vanuit de 'Erziehungstheorie', waarin het opvoedingsproces verbonden is met de kenmerken van een bepaalde samenleving en met de voortgang in het ethische proces. Op de 'Erziehungskunst', met zijn door Schleiermacher aangegeven boventijdelijke kenmerken, zou de pedagogiek zich moeten baseren, ook en misschien juist wel in deze tijd waarin de opvoeding geen bestaansrecht meer lijkt te hebben. 'De pedagogiek hoort in verband te staan met de zedelijke verantwoordelijkheid van de samenleving als geheel en moet op grond van uiteenlopend empirisch onderzoek in combinatie met speculatieve inzichten komen tot handelingsadviezen' (144), aldus Thoomes op de laatste pagina van zijn studie. Thoomes toont zich behalve een zeer betrokken, goed belezen en systematisch denkend pedagoog, ook een goed didacticus. Hij gaat uit van de (veronderstelde) beginsituatie van zijn lezers en heeft in het vervolg voor 'elck wat wils'. Zo biedt hij zijn vertaling aan als 'opstap' voor degene die de oorspronkelijke teksten wil gaan lezen en geeft hij voortdurend samenvattingen voor wie zich snel wil oriënteren. Wie geen Duits leest, kan nu toch kennis nemen

van Schleiermachers werk en aan wie wel Duits leest, geeft hij de gelegenheid om steeds weer al of niet in te stemmen met de vertaling van belangrijke passages, door ook de oorspronkelijke tekst weer te geven. Er is sprake van een uitgebreid notenapparaat, een goed voorziene litteratuurlijst, een tijdtafel, een personen- en zakenregister en een samenvatting in het Nederlands en in het Duits. Zowel voor de wijsgerig geïnteresseerde pedagoog, als voor de pedagogisch geïnteresseerde theoloog is dit een boeiende publikatie op het grensgebied van theologie en pedagogiek. En voor wie nog aarzelt vanwege de betrekkelijke onbekendheid van het terrein: Thoomes is mij een goede gids gebleken, hem volgend wordt je horizon verruimd, en worden nieuwe perspectieven zichtbaar.

T.G.I.M. Andree

H. Jonker, *Landingsplaatsen: Over theologie en leven*; Nijkerk, Callenbach, 1989; 114 pp., Hfl.19,50, ISBN 9026601824.

Jonker, vijf en twintig jaar hoogleraar praktische theologie te Utrecht, heeft in deze bundel korte beschouwingen, preken en persoonlijke indrukken uit zijn leven bijeengebracht. Hij volgt daarbij de hem vertrouwde werkwijze: concrete ervaringen zijn aanleiding tot theologische overwegingen. De meest treffende bijdragen zijn die waarin hij terugziet op zijn jeugd, en die waarin hij vertelt over de verwerking van een zwaar lichamelijke handicap veroorzaakt door een attaque tijdens zijn emeritaat. Oog in oog met de raadsels van het leven spreekt Jonker zonder de feiten vroom toe te dekken als zijn overtuiging uit dat God ons leven leidt.

J. Visser

J. Walstra, *Het donkere gat: Pastorale handreiking over angst*; Nijkerk, Callenbach, 1989; 115 pp., Hfl.19,50, ISBN 9026601824.

Schrijver wil de angstervaringen zoals hij die tegenkwam in het pastoraat, confronteren met de geloofsleer, alsook themata uit de dogmatiek toetsen aan de concrete gevolgen van crises in het leven van de gelovigen (15). Angstervaringen worden hoofdzakelijk vanuit de literatuur beschreven met als kroongetuige Kierkegaard. Hij verwijst naar Noordmans voor de samenhang tussen angst en zonde en de bevrijding daarvan door Christus en zijn Geest. Het geheel blijft beschouwend; de praktijk van het dagelijks leven en het concrete pastoraat komen nauwelijks aan de orde.

J. Visser

R.R. Ganzevoort, *Levensverhalen: Een verkenning in hermeneutisch crisispastoraat*; Den Haag, Voorhoeve, 1989; 116 pp., Hfl.18,90, ISBN 9029709197.

Een doctoraalscriptie vormt de basis van dit boek dat ingaat op het pastoraat aan hen die een ernstige levenscrisis hebben doorgemaakt. Het bevat een vijftal verhalen van jonge en oudere mensen die door een dwarslesie hun levenslijn doorbroken zagen. De vraag die de schrijver stelt is: hoe verwerkten zij deze diepingrijpende levensgebeurtenis en welke rol speelde daarbij hun geloof of levensbeschouwing? Het zorgvuldig d.m.v. diepte-interviews uitgevoerde onderzoek deed de schrijver de hypothese opstellen dat als de mens door een levensgebeurtenis zijn tot dan geldend levensverhaal of interpretatiekader niet meer als zingevend ervaart, hij of zij proberen zal een nieuw of hernieuwd interpretatiekader op te bouwen waarbij reeds aanwezige, doch sluimerende levensoriëntaties de bouwstenen vormen. Een heldere beschouwing over crisispastoraat en hermeneutiek besluiten deze studie die een op empirisch onderzoek gebaseerde handreiking biedt voor het pastoraat. Het gaat hier om een eerste, veelbeloven-